

RUPTURA I CANVIS ALS PROJECTES DE VIDA COM CONSEQÜÈNCIA DE LA DICTADURA. COM ELS CANVIS A NIVELL POLÍTIC I ESTRUCTURAL INFLUEIXEN EN LES SUBJECTIVITATS.

Autora: Evelyn Soledad Soto Castillo

Estudianta de 4º de Psicologia, Universitat de Xile.

Universitat de Xile.

Facultat de Ciències Socials.

Departament de Psicologia.

Contacte.

evysol.scastillo@gmail.com.

Andrea Lopez 1070. Villa Lo Arrieta. Peñalolen. Santiago. Chile.

(Codi postal: 7910579).

+5622795232; +56986443272.

Resum. Aquest article respon a l'enfrontament amb una temàtica que en l'actualitat moltes vegades es deixa de banda i ignora, o que es vol fer això, per tancar aquesta porta que uneix present i passat, i no és només aquell passat individual que influeix en el com és ara, sinó que més aviat el passat en el qual convergeixen les subjectivitats d'un col·lectiu, d'un poble, com en el cas de Xile i el tema d'aquest article: el que va passar durant la dictadura militar i que encara segueix afectant a persones i a la societat. Per aquesta raó, es fa pertinent abordar el concepte de projecte de vida, entenent com a universal a totes les persones, on es té una línia ideal a seguir en el transcurs de l'existència. Poder realitzar aquest projecte no depèn netament de cadascú, i es pot veure que fet com per ser la dictadura militar després del cop d'Estat, influeix en aquests projectes i fins i tot arriba a transformar dràsticament. Per poder graficar de millor manera el sentit d'aquest article es fa un apropament des del documental Fernando ha tornat, i principalment la història de Agave Díaz, l'esposa d'un detingut desaparegut que després en període de democràcia identifiquen errades seu cos i es converteix en una persona doblement desapareguda. Paraules claus: dictadura, projectes de vida, trauma psicosocial, democràcia, detingut desaparegut.

Abstract. This article responds to the confrontation with a subject that today is often neglected and ignored, or they want to do this, to close the door that connects past and present and past that is not only affecting the individual as it is now, but rather the past which converge in the subjectivities of a group of people, such as Chile and the subject of this article: What happened during the military dictatorship and is still affecting individuals and society. For this reason, it is pertinent to address the concept of life planning, understood as universal to all people, which has an ideal to follow in the course of existence. Make this project does not depend much on each other, and we can see that being done by the military after the coup, these influences or even to transform dramatically. To graph the best sense of this article is an approach from the documentary Fernando is back, and especially the history of Agave Diaz, the wife of a detainee who later disappeared in a period of democracy mistakenly identified his body and becomes a missing person twice. Keywords: dictatorship, life projects, psychosocial trauma, democracy, detained disappeared.

1.- La dictadura militar com a fet i com a procés

La dictadura militar com a fet i com a procés va deixar profundes conseqüències, independent si es va ser o no torturat o perseguit, va deixar una marca i un estigma en la societat, ens va marcar, ens traumatitzar (1).

Existeixen múltiples investigacions sobre el trauma i retraumatització en persones que van ser víctimes de persecució i tortura, diverses d'aquestes es centren en el físic, encara que també s'ha incorporat la dimensió psicosocial d'aquests fenòmens, però en certa mesura estan centrades en símptomes, relacions, successos traumàtics i com aquests influeixen en la vida de les persones.

En aquest article abordaré un tema, que al meu parer és essencial per comprendre les dinàmiques psico-socials, a més que a través d'ell es pot arribar a una comprensió del com i el perquè la societat actual és com és.

Abordaré la ruptura i canvi dels projectes de vida producte del succeït en el període de dictadura, i en la mesura del possible, també com els processos generats durant la transició (concertació) han contribuït a augmentar encara més els efectes d'aquesta pèrdua de projectes i també sentit de vida.

Em va semblar interessant abordar aquest tema, després de veure el documental "Fernando ha tornat" (2) sobretot després de sentir el testimoni de Agave on després de la desaparició de Fernando, la seva vida es va bolcar a la cerca, perquè tot i que estigués mort arribés a una mena de normalitat donada per anar a veure al seu marit al cementiri. A més que la seva vida s'hagi tornat en una recerca, deixa la incertesa que ella mateixa revela, de no saber com hauria estat la seva vida sense aquest succés.

No importa la localitat en la qual s'exerceixi la violència sobretot si és violència cap al poble, les conseqüències són les mateixes, els efectes les inhibicions els canvis de vida i del que es volia per a la pròpia vida es veuen modificats per aquests successos, perquè són moltes les vides interrompudes voltant nostre, és un context social diferent del que es va viure a Xile a partir de 1973, però que en alguns aspectes (sobretot la violència i control exercit) fan de l'experiència xilena una experiència bastant semblant a que s'ha viscut a Espanya des de 1936 amb l'única diferència que allà efectivament hi va haver una guerra civil.

Si ens roben els nostres éssers estimats, la forma de fer que visquin més temps és no deixar d'estimar mai. Els edificis cremen, les persones moren, però l'amor veritable és per sempre. (3)

L'home (l'espècie) com és sabut és un individu bio-psico-polític-cultural, ja que es desenvolupa i desenvolupa dins d'una societat que té cultura i un sistema polític determinat, a més polític en el sentit que si està dins d'una societat té dret a influir i participar en la direcció d'ella, a aquesta classificació a més es podria incloure que l'home és un ésser reflexiu tant de la seva experiència com del seu món, a més de ser un ésser emocional i espiritual que és el que ens fa diferent dels altres éssers del planeta.

2.- Projecte de vida

S'entén per projecte de vida "una potencialitat que ens permet decidir, escollir després de valorar, entre moltes possibilitats de vida" (4) perquè es pugui dur a terme aquest projecte, és necessari essencialment que l'individu es trobi en un estat de llibertat, considerant aquesta qualitat com a constituent de l'ésser mateix de l'home que li atorga dignitat. Aquesta concepció d'home i el seu projecte de vida, introdueix una visió de l'home com coexistencial i temporal (4), ja que ho considera

històric, social, creatiu; per tant, una persona pot dur a terme el seu projecte de vida en tant és lliure i temporal, no podria existir sense triar ser el que decideix ser.

De l'anterior es dedueix que els supòsits existencials per a que es dugui a terme el projecte de vida a cada persona és la presència de: llibertat, coexistencialidad i temps. Així com sosté Jaspers (5) conscient de la seva llibertat, l'home vol arribar a ser el que pot i vol ser, a través de la realització del projecte de vida és com l'experiència va adquirint sentit i alhora compromís, perquè tenir cert projecte de vida implica una elecció, és el escollir la nostra raó de ser.

Com ja s'ha esmentat i així com ho planteja Fernández, aquest projecte es concreta a través de comportaments així com també ideals, ia través de la vida les persones anem descobrint la llibertat que som.

Per la seva banda, Sartre (6) planteja que en no existir una predisposició a la natura valors tals com la bondat són adquiribles per tots, però som bons en la mesura que som capaços d'escollir i després d'aquesta elecció, som responsables d'aquestes, al realitzar aquesta acció som bons amb nosaltres mateixos ja que no ens estem alienat i bons amb la humanitat al escollir per un home responsable d'ells i del que fa, creu, sent i pensa, i si totes les persones fossin conscients d'aquesta condició clarament estaríem en un món millor almenys ningú passaria a portar a l'altre ja que seríem iguals, en no existir determinació social o biològica tots seríem iguals en el sentit que tots escollim l'home (o dona) que volem ser i la humanitat en la qual volem viure.

Per que hem plantejat anteriorment, es pot comprendre que el projecte de vida és un factor essencial i indispensable per a les persones i per a tal, el dany a aquest és de gran magnitud a més de significar la frustració o menyscabament del projecte de vida i més de la persona, produeix un buit existencial, ja que "ataca el nucli existencial del subjecte, sense el qual no té sentit anul·lant la seva capacitat de decisió" (4), per tant, el dany al projecte de vida compromet la llibertat del subjecte en quant a ser el mateix i no un altre, afectant directament la seva personalitat, el que és i el que s'ha aconseguit, també afecta l'assoliment de les ànsies metes o objectius vitals, relacionats amb els forts ideals (7) per això la situació del fet traumàtic es relaciona amb els valors, metes i els mateixos ideals ja que aquests incideixen en la llibertat, destinació i sentit d'una persona.

Les conseqüències del mal al projecte de vida, donada la importància que aquest té per a una persona, poden prolongar o agreujar amb el pas del temps (4) aquesta prolongació es realitza de manera continuada i successiva, per tant, poden portar la víctima a la recerca de mecanisme per evadir la realitat, realitat que li serà aliena a més en la qual se sentirà amb la identitat perduda, perquè en aquesta nova realitat no podria seguir viscut els valors que responen a la seva vocació ja el que era i creia abans del fet traumàtic.

Les conseqüències del mal al projecte de vida, comprometen l'existència mateixa del subjecte, a més difícilment aconsegueixen ser superades amb el transcurs del temps, en general, donada la magnitud del dany, que això repercuteix en la resta de la vida de la persona, compromet el que és i el que serà, perquè la víctima va deixar de ser lliurement el que es va proposar ser (4)

3.- Dictadura militar vs ruptura

La dictadura militar al nostre país, va significar una ruptura que va generar un tomb en la història del país, a més de dividir la història d'aquest i generar una fractura que va tenir com a conseqüències profundes transformacions en la societat, produint un dany important en aquesta, per això a la Dictadura se li atribueix una responsabilitat determinant de "el que som com a país i com a persones" (1), per això, els subjectes presents i actuals estarien constituïts pels llegats del passat. Si bé, cal fer una diferència amb els afectats directes, ja que les seves històries personals i identitats haurien estat interrompudes per les experiències de violència política, gestant una nova vida que estarà marcada per l'experiència de ser víctima (1).

La retòrica respecte als efectes de la dictadura (tortura sobretot) es dona al voltant de 3 eixos (1): certesa de l'existència de la violència repressiva, que és gestora del trauma polític i influeix en el fallida d'identitats socials i personals; reparació, per arribar a la reconciliació, però previ a això s'han de reconèixer la violació als DDHH i resoldre les seves conseqüències; necessitat de reconstruir les memòries de les víctimes per poder dur a terme la reparació.

La història de la vida de cada persona, es va constituint en subjectes amb una personalitat que tendeix a romandre estable i definida, que li atorga una coherència interna i que donades les condicions promet mantenir. Així com planteja Piper (1) abans de la dictadura les persones eren subjectes constituïts o almenys en vies de fer-ho, però l'experiència d'aquesta, va trencar l'estabilitat i la promesa, se sap que la vida constantment ens dona sorpreses i pèrdues, però en una vida normal es manté la il·lusió de reconèixer en el present el passat i les esperances de futur, però aquesta il·lusió no es troba en qui hagin viscut aquests episodis de violència.

Després de viure esdeveniments profundament traumàtics com ho són ser víctima de tortura, així com també la incertesa dels familiars de detinguts desapareguts, la vida posterior no deixa d'estar relacionada amb el fet traumàtic, a més que es converteixen en víctimes de estigmatització (8) , a més d'això han de viure les conseqüències del que és ser torturat o la recerca dels seus éssers estimats. Tot això, genera una profunda irrupció en el camí d'aquestes persones, on el sentit de la seva història tant personal com familiar, s'introdueix una marca permanent que serà la que moderarà les relacions futures tant entre ells com amb el món, el fet de violència és el que dóna sentit a allò que les persones són en l'actualitat.

4.- El fet violent

Donat el descrit anteriorment, en les persones sorgeixen múltiples sentiments tals com: indignació, nostàlgia, angoixa, desesperació, sensació de ser desposseïts de la seva identitat, pèrdua de la possibilitat de reconèixer-se a si mateix com a ciutadans, aquests sentiments (sobretot la nostàlgia) són respecte al que tenien ja el que eren, ja que "abans" tenien condicions que els portaven a un major benestar, perquè el fet violent va interrompre els seus camins, els va tancar possibilitats, fixa la vida en el moment del fet, les persones tenen la sensació d'estar "estancades" (1). A més, aquests sentiments són respecte del com haurien estat les seves vides i no ho van ser, com podria haver estat el present que no ho és i també el qüestionament dels futurs possibles que haurien estat sense l'ocurrència d'aquest succés. Aquests sentiments engloben i reflecteixen un conjunt de pèrdues en les persones que són materials, morals i de somnis.

D'altra banda, les persones passen a deixar ser vistes en la societat pel que són, sinó que les veuen com portadores d'una marca (1) són vivències com estigmatitzades i aquesta marca delata la violència sobre les seves vides. Per això, les persones se senten diferents del que eren però també diferents dels altres, senten que no tornaran a ser normals, hi ha una marca emocional que és el centre del passat i del present i a través de la qual projecten el seu futur.

Un altre aspecte essencial de la vivència d'aquestes persones i que té relació amb l'experiència del no ser com era abans, aquesta experiència és considerada com a determinant del present, la condició actual i el rumb que han pres les seves vides, és la que li dóna sentit a allò que passa i deixa de passar, a través d'aquesta, es articula els sentits i sensacions de desgast, així com també és la principal articuladora de la nova forma de viure que s'ha generat, vida a la qual regna la desconfiança, por, ràbia, impotència, culpa, retraïment, fòbia, dolors corporals i malalties, tots aquests símptomes donen compte de la materialització de les marques i el com aquestes s'instal·len en el diari viure i no permet que les persones siguin les mateixes d'abans perquè el dany es continua vivint com present.

A la clínica, el ja esmentat es pot expressar en què tindrem davant de nosaltres que més de tenir un quadre depressiu, psicòtic (o qualsevol de les classificacions tradicionals) tindrem una persona que sí que pot presentar alguns d'aquests símptomes, però que en el rerefons d'ells pot existir una angoixa existencial, front a la seva pròpia vida, al que és, al seu posicionament en el món, tindrem una persona profundament vulnerada en el seu ésser, on vivència una "pèrdua dels referents identificats, del per què seguir lluitant, el present és amenaçants i sobretot no se sent amb els recursos psicològics amb els quals en el seu passat va comptar per combatre aquesta situació "(9).

Brinkmann (8) assenyala el sistema de treball que es realitza a Cintra, on existeixen 5 eixos claus: la recuperació simptomàtica, l'elaboració de l'experiència traumàtica, la reconstrucció del projecte històric-vital, la rehabilitació psicosocial i la integració social.

Si es vol treballar amb el projecte de vida, per tenir una comprensió del fenomen, es parteix del supòsit que és impossible refer un projecte de vida o que la persona aconsegueixi reintegrar per complet a la societat, perquè se sap que la societat actual i també la política no donen les condicions perquè passi, aquest plantejament es pot observar clarament en l'arribada a la democràcia on els sectors polítics més propers a Allende i que per tal van ser els més reprimits, van quedar exclosos de l'actual sistema polític, aquestes persones són persones que mantenen l'herència de Allende així com també estan contra l'actual sistema econòmic.

Durant la dictadura tenien una lluita contra un enemic i la defensa del país que alguna vegada van somiar i van voler construir, però arribada la concertació, ni per molt que existissin intencions d'aquestes persones per aportar coneixements per a la reconstrucció de la democràcia, es veuen amb els braços creuats i les portes tancades, això es dóna sobretot amb els exiliats retornats.

Una vegada tornada la democràcia, comença un procés que pot caracteritzar amb el que planteja Keilson, de traumatització seqüencial, perquè la realitat social arribat als 90 és una realitat neoliberal, individualista, solitària, on no tenen els seus éssers estimats desapareguts per la dictadura i tenen aniquilats els seus projectes de vida. També s'ha de considerar que un altre aspecte que incideix en aquesta traumatització és la impunitat ja que no existeix una sanció al crim, que si bé a través d'això no es aconseguís recuperar a les persones i el que es va ser, té un valor simbòlic en l'procés de curació. Aquesta impunitat és contribuir pel actuar de l'Estat

que "es nega a investigar, processar, es obstrueix el dret dels familiars de saber la veritat dels seus familiars" (10).

Tot això, fa que la persona senti encara més incertesa respecte al que és, al seu paper en la societat i en la vida, a més de sentir insegura i que la societat i el món no la valoren i que ella no importa, que la seva dolor, el seu patir i la seva experiència no tenen importància. Si bé hi ha mesures del govern que són de l'esfera de la reparació, es centra bàsicament en la materialitat, la constitució subjectiva de la persona i el reconeixement com a subjecte social i amb rellevància tant per a la societat com per a la història del país no se'ls reconeix, a més que per rebre algun tipus de "benefici o reparació" han de certificar que el seu relat és verídic i una sèrie de traves burocràtiques, on al meu parer l'únic que s'aconsegueix amb això, és que la persona se segueixi sentint més víctima i no es percebi com sobrevivent, a més aconsegueixen que les persones es sentin més pertorbades i amb una major pèrdua de sentit en les seves vides.

En Fernando ha tornat (2) es poden veure diversos aspectes dels plantejats en aquesta monografia. Encara que més que en el documental en si mateix, aquests aspectes es poden apreciar en el post documental, en l'entrevista a Agave.

La detenció i desaparició de Fernando clarament marc un abans i un després en la vida de tot el grup familiar, així es va poder veure sobretot en la mare, ja que en el vídeo es pot veure l'estat i deteriorament d'ella, i probablement gran part del que ella era en el moment del vídeo, es deu a que porta en el cos les marques de la desaparició del seu fill i en la seva ànima porta el dolor de la pèrdua.

Com a mare el seu projecte de vida era conformar una família, donar a llum i criar els seus fills, perquè fossin homes de bé que ells un cop adults es casasen li donessin néts, es desenvoluparan i aconseguissin ser més que el que ella i el seu marit van ser, però tot aquest projecte es veu interromput abruptament amb la desaparició del seu fill, així com va esmentar una de les seves filles després de portar un prolongat període de temps buscant el seu fill que li diu que per a què se esmera buscant un fill perdut si li queden 5 i ella va respondre "jo vaig tenir a 6 fills, no a 5".

Després de la desaparició de la seva vida es converteix en la constant espera del retorn i recerca del seu fill del seu fill, utilitza tots els recursos tant materials com espirituals per a aquest fi, colpeja portes i no té respostes, "la van detenir i li pegaron per saber el parador del seu fill, va patir dues hemiplegia a causa de l'angoixa i la pena "(11). seva vida pateix un gran gir perquè com bé s'ha esmentat al llarg del curs sobre els efectes de l'esdeveniment traumàtic, el fet de la desaparició del seu fill implica un canvi profund en la seva vida, el que és, com es posiciona en el món i també tot això té fortes conseqüències en les dinàmiques familiars.

Una altra mirada que es mostra en Fernando ha tornat i que reflecteix encara amb més precisió la ruptura del projecte de vida d'una persona per el procés de la dictadura militar, és la història d'Agave.

Ella, fins abans del 5 d'octubre de 1973, tenia la seva vida més o menys planificada i més de tenir una idea de qui és, el que era i el que volia ser i el futur que volia tenir. Estava casada, tenia un fill, potser hi havia la il·lusió de tenir més fills i un sense fi de projectes per realitzar amb la seva família.

Però aquest 5 d'octubre la seva vida va tenir un dràstic canvi amb la desaparició del seu marit, i amb la desaparició d'ell, la desaparició de tota una vida, de tot el futur que volia. Perquè van passar els dies, els mesos i els anys, i no importava quant ho busqués o deixés de buscar Fernando no estava i en certa manera ja tenia la certesa que no tornaria.

La seva vida llavors es va convertir en la recerca del seu marit, renunciant al seu propi desenvolupament personal, renunciant a qualsevol intent per fer alguna cosa per a ella canviar o d'alguna forma d'estar millor en un futur. Fernando va passar a convertir-se en el centre de la seva vida, el motiu d'ella.

Un temps va viure a l'estranger, però va tornar al país amb l'esperança de tenir les respostes sobre el seu marit que no havia tingut fins aquell moment. Als anys 90 va començar a tenir respostes, possiblement era un dels cossos de pati 29, després d'anys de treball en conjunt amb el Servei Mèdic Legal, aconseguïen dir que el seu marit estava mort, que era aquest cos, a més de dir-com ho van matar . Era el tancament d'un cicle, almenys podria dur a terme el procés de dol, com ho va dir ella al documental "ara tindria normalitat" podria anar com totes les esposes a anar a veure al seu marit al cementiri.

I arribava el temps ... de retrobar-se amb ella mateixa, amb el que era, amb el que s'havia transformat durant tants anys de recerca i espera, era el moment en començar a veure que seria del seu futur, era el moment de formular el projecte de vida, amb ella aquesta vegada de protagonista, ja que per 25 anys la seva vida va girar entorn a l'empremta de Fernando i trobar-lo.

Però novament el món i vida que s'estava reestructurant i reformulant es veu fet trizas, quan li diuen que Fernando no és Fernando, que s'havien equivocat en la identificació dels cossos. Novament se sent vulnerada, angoixada, despullada, novament no sap qui és quin és el seu lloc en la societat, novament sorgeixen totes les incerteses prèvies, però amb l'agreujant (al meu parer) que ara és en plena democràcia quan passa això.

La sensació de Agave ha de ser que tota la societat i el país han jugat amb ells, i amb les milers de persones que encara no troben els seus éssers estimats, han jugat amb els seus sentiments, les seves il·lusions, les seves vides. A més li lliuren un cos que no sap de qui és però que se suposa és Fernando, li donen sepultura i compleixen amb el cicle d'una persona i amb el ritual de adéu, però ara saben que aquesta persona no era, que van ser part d'un teatre, així com diu Agave, "ens parlaven amb una convicció sorprenent, extraordinària, vaig sentir fins a un tracte maternal de la doctora a càrrec dels estudis, una cosa impressionant. A mi em van convèncer que era Fernando, semblava tot fet amb tanta dedicació i cura".

Ningú no pot assegurar en aquest moment que Fernando era l'amor de la vida d'Agave, però el fet de la seva desaparició va fer que la vida d'ella des d'aquell moment girara al voltant d'ell. Li van robar la possibilitat de tenir un futur propi i li van imposar un que en cap moment hi hagués volgut viure, la dictadura la va deixar sense la possibilitat d'elecció, sense poder triar el futur que ella volia viure i el com i amb qui ho volia viure. Li van implantar un projecte de vida que era la constant i incessant recerca del parador de Fernando, la van convertir en una mena d'ànima, estava en el món però alhora no ho estava, perquè ja no tenia projeccions, futur, ja no tenia autonomia ni possibilitat d'escollir.

La van deixar morta en vida, ia més amb ella sempre viu la pregunta pel com hauria estat si no hagués passat això? Potser la seva condició de vida seria pèssima, potser no hagués estat amb Fernando, potser tantes coses, però que no les va poder saber i pitjor encara no les va poder viure, i no va poder triar viure.

La dictadura va fer desaparèixer a Fernando ia moltes persones més, però el que potser moltes vegades no s'ha pensat, és que a quantes persones les van deixar mortes en vida, van fixar les seves vides a una persona que la van detenir, la torturar, la van fer desaparèixer i que encara actualment, la societat no es fa càrrec d'aquest dany, ni tan sols són capaços d'arribar al parador dels desapareguts per donar-los una gota de tranquil litat a les persones que sense parar porten 35 anys buscant, 35 anys que amb les esperances de vida actuals poden ser la meitat d'una vida, i fins i tot quan en aquesta missió s'incorporen els fills que eren petits en aquell moment o que fins i tot encara estaven en el ventre de les seves mares, és tota una vida marcada per un pare o mare absent, que no saben que els va passar, que només a través dels relats d'altres torturats poden fer-se una idea de tot el que va poder haver passat aquella persona, que si bé mai l'han vist, estan més inherentment lligada a la seva ser ja el que són, que si l'haguessin conegut en carn i ossos.

I per a pitjor, quan arriben a un cert període de pau, on han trobat el parador del seu desaparegut, i saben que és mort però almenys li podran donar digna sepultura, i en el pla espiritual podran tenir un lloc físic de contacte amb ell, són novament burlats lliurant persones que no són els seus familiars. Què és pitjor, mai trobar a la seva desaparegut, o realitzar tots aquests rituals amb una persona que no saben qui és, perquè no és el seu ésser estimat?

El dolor d'aquestes persones, es veu molt bé reflectit en "Fernando ha tornat" i fins i tot Caiozzi aconsegueix gràfica d'una manera més viva amb la cançó de fons: Elegía a Ramon Sijé (12), poema que en si mateix és un text que reflecteix i profund i veritable dolor, mateix dolor que han de tenir els cors dels familiars de detinguts desapareguts amb la diferència que ells no tenen un lloc per furgar i retrobar els seus morts. Aquesta ruptura de projectes de vida es pot veure molt clara a la frase "no hi ha extensió més gran que la meva ferida, ploro la meva desventura i els seus conjunts i sento més la teva mort que la meva vida" en la realitat xilena, podem veure com tantes persones així com Agave i la família de Fernando, el centre de les seves vides i accions són les persones desaparegudes, que no saben si estan vius o morts, no saben de quantes atrocitats van ser víctimes, i per a pitjor han d'escoltar el discurs de certs sectors que fins arriben a afirmar que alguns dels desapareguts mai ho van ser, perquè amb l'excusa de la desaparició es van anar i van crear noves vides, com és el cas de la desaparició de Jorge Muñoz Poutays, espòs de Gladys Marín.

Per finalitzar es pot esmentar el sorgiment d'una línia de recerca futura que té relació amb aquesta temàtica.

Durant la Transició a la Democràcia i el període democràtic actual al país, és el període on les persones han començat a desenvolupar de manera més accentuada els seus símptomes, ja que durant la dictadura, tenien un enemic comú contra qui lluitar, a més d'altres motivacions més. Si bé podrien atribuir aquestes patologies al viure en una societat individualitzada i neoliberalisme, completament oposada al Xile dels 70 al Xile Socialista i sense un enemic comú identificat. Podria ser, que aquest conjunt de simptomatologia present en les persones partidàries que van lluitar durant la dictadura per restituir el Xile previ a això, va ser que el que es va començar a reconstruir des dels 90 en endavant no és el projecte país en participar en els 70 amb Allende, i pel lluitaven durant la Dictadura.

Que més bé, aquest nou Xile és la consolidació de tot el gestat durant la dictadura, Llavors, la patologia vindria a ser no per no saber que fer (contra qui lluitar) sinó que pel que havien lluitat no és el que s'està gestant al país, i veuen tots els somnis i idealitat del projecte país morts i sepultats, producte d'això, la seva lluita durant els 17 anys de dictadura perd certa quota de sentit i ara se senten exclosos d'aquesta nova societat.

Referències Bibliogràfiques.

- (1) Piper, I. (2005). *Obstinaciones de la memoria: la dictadura militar chilena en las tramas del recuerdo*. Tesis Doctoral., Departamento de Psicología Social: Universidad autónoma de Barcelona.
- (2) Bornard, G. (Productor), y Caiozzi, S. (Director). (1998). *Fernando ha vuelto*. Santiago: Caiozzi y García Ltda.
- (3) Perssman, E. (Productor), y Proyas, A. (Director). (1994). *El cuervo*. Estados Unidos.: Miramax.
- (4) Fernández, C (2000). El daño al proyecto de vida. *Revista Jurídica, de la Universidad Interamericana de Puerto Rico*, XXXIV (3).
- (5) Jaspers, K. (1968). *La fe filosófica*. Buenos Aires: Editorial Losada.
- (6) Sartre. J.P. (1948). *El ser y la nada*. Buenos Aires: Editorial Ibero Americana.
- (7) Milmaiene, J. (1995) El daño psíquico, en *Los nuevos daños*. Buenos Aires: Hammurabi.
- (8) Brinkmann, B. (2006). Trauma psicosocial. La justicia es salud. *Revista Reflexión* nº32. Consultado en octubre, 31, 2008 en <http://www.redsalud-ddhh.org/pdf/revistas/r32/traumapsicosocial.doc.pdf>.
- (9) Robaina, C. (2001). *Reparación desde lo terapéutico*. Uruguay: SERSOC.
- (10) Pizarro, A. & Witebroodt, I. (2002). La impunidad: Efectos en la elaboración del duelo en madres de detenidos desaparecidos. *Revista Castalia*, No 3, Vol. I Editorial Academia de Humanismo Cristiano.

(11) Valencia, A (2006, abril 25). Familia de Fernando Olivares se querrela por error en identificación de sus restos "nos mataron de nuevo". *La Nación*.

(12) Hernández, M. (1960). Antología. Buenos Aires: Losada.

Annex.

Elegía a Ramon Sijé. Miguel Hernández.

.

(En Orihuela, el seu poble i el meu, se m'ha
mort com del raig Ramón Sijé, amb qui
tant volia.)

.

Jo vull ser plorant el hortelano
de la terra que ocupes i estercolas,
company de l'ànima, tan d'hora.

.

Alimentant pluges, cargols
I òrgans meu dolor sense instrument,
a les desincentivat roselles

.

donaré el teu cor per aliment.
Tant dolor s'agrupa al meu costat,
que per fer mal em fa mal fins l'alè.

.

Un mà dur, un cop gelat,
un hachazo invisible i homicida,
una empenta brutal t'ha enderrocat.

.

No hi ha extensió més gran que la meva ferida,
ploro la meva desventura i els seus conjunts
i sento més la teva mort que la meva vida.

.

Ando sobre rostolls de difunts,
i sense calor de ningú i sense consol
vaig del meu cor als meus assumptes.

Aviat va aixecar la mort el vol,
primerenc matinada la matinada,
aviat estàs rodant pel terra.

.

No perdono a la muerte enamorada,
no perdono a la vida desatenta,
no perdono a la terra ni a la res.

.

A les meves mans aixeco una tempesta
de pedres, llamps i destrals estridents
assedegada de catàstrofe i famolenca

.

Vull furgar la terra amb les dents,
vull apartar la terra part
a part a dentegades seques i calentes.

.

Vull minar la terra fins a trobar -
i besarte la noble calavera
i desamordazarte i regresarte

.

Tornaràs al meu hort i al meu figuera:
pels alts bastides de les meves flors
pajares teva ànima Colmenero

.

d'angelical ceres i tasques.
Tornaràs al arrullo de les reixes
dels enamorats pagesos.

.

Alegrarán l'ombra de les meves celles,
i la teva sang s'anirà a cada costat
disputant la teva núvia i les abelles.

.

El teu cor, ja vellut ajado,
crida a un camp d'ametlles escumoses
meva avarícia veu d'enamorat.

.

A les alades ànimes de les roses ...
d'ametller de nata et requereix:
que hem de parlar de moltes coses,
company de l'ànima, company.

.

(1 0 de gener de 1936)